

samen[®]

Amsterdamsche Coöperatieve Woningvereniging 'Samenwerking' B.A.

September 2019

Hanny Michaelis: niet te mogen bestaan

Leo Pauw

Foto's: de foto van de Joh. M. Coenenstraat 35 is gemaakt door Leo Pauw; de overige zwart-witfoto's zijn met toestemming van Uitgeverij Van Oorschot overgenomen uit Tirade.

20

Joh. M. Coenenstraat 35

In de huizen van Samenwerking wonen sinds jaar en dag meer of minder bekende Nederlanders. In deze rubriek staan we zo nu en dan stil bij enkele van die 'bekende Samenwerkers uit het verleden'. Om op die manier tegelijkertijd de geschiedenis van dit stukje Amsterdam te belichten. In dit nummer stellen we scherp op dichteres Hanny Michaelis (1922-2007).

Het heeft maar kort geduurd, haar Samenwerkingstijd. Toen ze een jaar of drie was, woonde Hanny Michaelis met haar ouders een paar jaar in de Joh. M. Coenenstraat op nummer 35, driehoog, vlak bij de hoek met de Reijnier Vinkeleskade. Het was rond 1925; ze zouden wel eens de eerste bewoners kunnen zijn geweest, want de woningen van dit blok zijn in 1922-1923 opgeleverd. Ze vormden op dat moment de zuidgrens van de wijk.

In *Verst Verleden*¹, waarin Hanny in gesprek met Nop Maas haar jeugdherinneringen vastlegde, vertelt ze: “We hadden een prachtig uitzicht. (...) Aan het eerste huis dat recht tegenover ons werd gebouwd heb ik bijna een halve eeuw later een gedicht gewijd.” Ze doelde hier op de villa die op de hoek van de Apollolaan en Beethovenstraat, aan de andere kant van de brug, werd gebouwd. De driejarige Hanny zou tegen haar moeder gezegd hebben: “Dat halen ze ’s zomers weer weg”. Dat bleken haast profetische woorden: de villa zou een kleine twintig jaar later, in de nacht van 23 op 24 oktober 1944, door de Duitsers in brand worden gestoken en vernietigd. Als represaille voor de aanslag die daar op de SD’er Oehlschlägel had plaatsgevonden. De volgende ochtend werden 29 willekeurig gekozen gevangenen uit het huis van bewaring aan de Weteringschans op de brede middenberm van de Apollolaan geëxecuteerd, met de rokende puinhopen van de in brand gestoken villa’s als decor. In 1952 werd er op die plek een monument geplaatst, waar ik later als kind (ik ben van 1953) met mijn ouders elk jaar op 4 mei om 20.00 uur de twee minuten stilte beleefde.

21

EEN WARME JEUGD IN AMSTERDAM-ZUID

Hanny bracht haar hele jeugd door in Amsterdam-Zuid. Geboren in de Van Eeghenstraat als enig kind in een liberaal joods gezin. Haar vader, Alfred Michaelis, was afkomstig uit het Duitse Königsberg (nu Kaliningrad, Rusland) en was een getalenteerde conservatoriumstudent in Berlijn, toen hij op zijn 17^e als gevolg van het overlijden van zijn vader en het daaruit voortvloeiende geldgebrek naar Amsterdam kwam, waar hij als vertegenwoordiger in de hoedenfabriek van zijn oom aan de slag kon. In het pension waar hij woonde leerde hij de eveneens Joodse Gonda Sara Swaab kennen, de Amsterdamse die Hanny’s moeder zou worden. Vader Michaelis was een begaafde pianist, maar niet in de wieg gelegd voor een loopbaan als vertegenwoordiger. Hanny’s moeder was de jongste van acht kinderen in een arm gezin, en bovendien een meisje; alleen de broers mochten

Hanny met haar ouders in 1924, ongeveer anderhalf jaar oud.

22

een opleiding volgen. Ze werd na de lagere school als hulpje in een bijouteriewinkel ingezet, waar ze de vitrines mocht afstoffen. Een klant vond haar zo'n pienter meisje dat ze op zijn kosten naar de hbs mocht; heel bijzonder voor haar tijd. Toen ze haar man had ontmoet, werd ze al snel kostwinster; ze had een baan als boekhoudster en handelscorrespondente. Vader Michaelis zat thuis piano te spelen en te lezen. Hij was totaal ongeschikt om te werken. Het was een erudiete man. Hij leerde Hanny pianospelen en bracht haar ook liefde voor de literatuur bij. Op haar zevende schreef ze al gedichtjes.

Na de korte periode in de Joh. M. Coenenstraat woonde het gezin een paar jaar in de Holendrechtstraat. Op haar zevende verhuisde de familie naar de Volkerakstraat, waar het weeshuis aan de Wielingenstraat nog moest worden gebouwd, en ze dus weer uitzicht had over de landerijen ten zuiden van Amsterdam. Ze kon nu naar haar lagere school lopen, de Montessorischool in de Corellistraat (die overigens nog steeds bestaat: 1e Montessorischool De Wielewaal). In de crisis van de jaren dertig raakte ook haar moeder werkloos en moesten ze zien rond te komen van de steun. Toen Hanny elf jaar was, verhuisde het gezin opnieuw, nu naar de Rivierenlaan (in 1964 hernoemd tot President Kennedylaan), en weer woonde Hanny op de zuidelijke grens van de stad. Hanny had naar eigen zeggen een gelukkige jeugd, met warme ouders die alles deden om haar een zo gelukkig mogelijk leven te bezorgen. In *Verst verleden* zegt ze: "Mijn leven lang heeft de herinnering aan mijn kindertijd me getroost: dat had ik in elk geval gehad."

DE OORLOG

De oorlog zou alles veranderen. Toen Hanny in de vijfde klas van het Vossius Gymnasium zat, brak de oorlog uit. De jaren daarvoor was de onzekerheid al in haar leven geslopen. In haar jeugdherinneringen vertelt ze: “Nog voor de bezetting, als ik thuis door de kamer liep waar mijn vader en moeder vreedzaam zaten te lezen, overviel me vaak de gewaarwording dat we in een glazen kubus woonden, die een eindje boven de grond zweefde. Alles was zo veilig en vertrouwd maar steeds drong zich de vraag op hoe lang het nog zou duren. (...) Je zat in een fuik die zo ruim was dat je hem niet voelde.”

Een jaar na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog deed ze eind-examen. Dankzij de bewaarde dagboeken² is te lezen hoe haar beloftevolle toekomst verschrompelde onder invloed van de gebeurtenissen in de oorlog. Na haar eindexamen lag het in de rede dat ze Nederlands ging studeren, maar dat was al niet meer mogelijk voor Joodse leerlingen. Ze kon weinig anders dan een baantje als dienstmeisje accepteren om wat geld in te brengen in het gezin. Ze kwam terecht bij de familie Van Schaik-Willing, waar ze na het eten weliswaar een kopje thee mocht drinken in de huiskamer, maar ook gewoon de aardappels moest schillen, en dat in het huis van haar vroegere schoolgenoten.

23

Al snel moest ze onderduiken. Vanaf augustus 1942 zat Hanny ondergedoken bij verschillende orthodox-protestantse gezinnen, onder een valse naam en steeds in de ondergeschikte positie van dienstmeisje. Hanny heeft het grootste deel van de oorlog ondergedoken gezeten bij de familie Van Melle in Hoofddorp en de familie Merkelijn in Leiden. Ze deed huishoudelijk werk, stopte sokken, raapte eieren, gaf de varkens te eten en waste poepluiers.

In maart 1943 werden haar ouders gedeporteerd. Ze kreeg het verschrikkelijke bericht op haar onderduikadres in Hoofddorp, samen met de twee laatste brieven van haar ouders, die over de omheining in Westerbork waren gegooid. In haar dagboek noteerde ze: “Als ik me probeer voor te stellen, hoe ze ’s avonds om half tien onverhoeds uit hun veilige, gezellige kamer zijn weggehaald en bij nacht en ontij, onvoldoende gekleed en gebrekkig gevoed, naar het kamp zijn gebracht, krimpt mijn hart ineen van pijn en machteloze woede.” Over hun lot bleef Hanny jarenlang in het ongewisse, maar ze ging uit van het ergste. Haar ouders bleken gelijk na aankomst in Sobibor op 26 maart 1943 te zijn vergast.

Zo gingen haar jonge jaren voorbij in angst en grote ongerustheid. Troost vond ze in het schrijven; in haar dagboek en de gedichten die ze schreef. In het begin van de oorlog liet ze haar gedichten via haar ouders lezen door Dick Binnendijk, haar leraar Nederlands op het Vossius en zelf dichter en poëziecriticus. Hij zag het talent in haar, evenals Roland Holst, die enkele gedichten wilde opnemen in een te verschijnen bundel.

EEN PIJNLIJKE TERUGKOMST

24 Na de bevrijding keerde Michaelis terug naar Amsterdam. In het ouderlijk huis kon ze niet terecht; daar woonden inmiddels andere mensen, waarvan werd beweerd dat het de man was die haar ouders had verraden. Ze werd wel kort binnengelaten, waar ze op dat moment de meubels zag waar haar moeder zo op gesteld was. Voor even kon ze terecht bij de bovenburen, en na een week vond ze een zolderkamer in de Biesboschstraat. In haar jeugdherinneringen vertelt ze: “De ontvangst van de joden na de oorlog was weinig hartelijk. Het scheelde weinig of ze zeiden in je gezicht: ‘Goh, ben jij ook weer terug?’” De gereformeerden daarentegen is ze - na haar onderduikervaringen - altijd dankbaar gebleven. Hoewel ze ongelovig was, is ze de rest van haar leven blijven stemmen op de kleine christelijke partijen. Ze werd zelfs donateur van de EO. De onderduiktijd is, zo zei ze zelf, niet de zwaarste periode van haar leven geweest. Het zwaarste waren de twee jaren na de oorlog, toen

*Langzaam maar zeker
strekt de dag zijn zebrahals
naar de roodkoperen zon.
Wind woelt door het natte
groene haar van stadsplantsoenen,
ontrolt een hardblauwe vlag
boven de daken. Wie dit ziet
heeft de nacht overleefd
of hij wil of niet.*

ze terug was in Amsterdam, waar ze nauwelijks iemand kende en toen ze zeker wist dat haar ouders vermoord waren in Sobibor. Ze zat op haar kamertje en dacht: 'Nu kan ik wél naar buiten', maar ze wist niet waar ze naartoe moest. Ze vond een baantje bij Volksherstel. Inmiddels waren een paar gedichten bij Roland Holst terechtgekomen, die ze publiceerde in het tijdschrift *Criterion*.

HUWELIJK MET GERARD REVE

Hanny en Gerard Reve, Montpellier, 1952.

In 1947 stuurde Hanny enkele gedichten in voor de Reina Prinsen Geerlingsprijs voor debutanten. Ze kreeg een eervolle vermelding. De prijs ging naar Gerard Reve (toen nog schrijvend onder het pseudoniem Simon van het Reve) voor *De avonden*. Na de prijsuitreiking gaf Gerard een feestje bij zijn ouders en nodigde ook Hanny uit. Schrijfster (en vriendin) Frida Vogels beschreef in haar *In Memoriam*³ hoe Gerard Hanny naar huis bracht, naar haar zolderkamertje in de Biesboschstraat: "(...) 'Sta me toe dat ik je een arm geef,' zei hij toen ze op straat stonden.

'Excuseer me,' zei hij een ogenblik later, verwijderde

zich discreet en ging achter een boom staan plassen. Die verrichting, legde hij haar toen hij haar arm weer genomen had uit, kon in zijn persoonlijke geval beslist geen uitstel velen, op straffe van de akeeligste medische gevolgen. Voor de deur van de weduwe De Jong gekomen wenste hij Hanny goedenacht en gaf haar een sinaasappel.

Met die sinaasappel beklom ze de trap. Het was het zonderlinge begin van een al even zonderling, maar nu eindelijk werkelijk bevrijd en bevrijdend leven.”

In december 1948 trouwden Hanny en Gerard. Het huwelijk, dat kinderloos bleef, werd in oktober 1959 ontbonden, al bleven de twee de rest van hun leven goede vrienden. Ook had Hanny Michaelis dankzij haar huwelijk weer een familie. Zij was met open armen ontvangen door de ouders van Gerard; vooral met zijn moeder had zij een warme band. En zo kwam zij later ook met enige regelmaat terug in het buurtje van Samenwerking: Gerards ‘geleerde broer’ Karel en zijn vrouw Jozien woonden vanaf 1982 aan de Reijnier Vinkeleskade. Ileen Montijn (vrouw van David van het Reve, hun zoon): “Hanny Michaelis is na de scheiding van Gerard eigenlijk gewoon familie gebleven, ‘Tante Han’ voor David en Jozien (Davids zusje; LP). Ik ken haar sinds 1979 van de verjaardagen van mijn schoonouders, waar zij – anders dan Gerard – vaak was. Zij was zeer aanwezig: levendig, spraakzaam en (oneerbiedig gezegd) enigszins lawaaiig. Ze rookte aan de lopende band shagjes van het merk Brandaris, en kon met haar doorrookte stem grappige verhalen vertellen, waar ook onze zoontjes met open mond naar luisterden.”

26

HAAR POËZIE

Na de oorlog kwam Hanny Michaelis door haar huwelijk met Gerard Reve met de Vijftigers in aanraking: Gerrit Kouwenaar, Remco Campert, Lucebert. Die hadden haar naar eigen zeggen maar in één opzicht beïnvloed: “Ik kon het rijm loslaten. Dat voelde ik als een keurslijf, waarin ik niet kon zeggen wat ik wou. In m’n eerste bundel schreef ik sonnetten, die technisch en metrisch wel klopten, maar er zaten stoplappen in en dat mag niet.” Zo ontwikkelde ze een eigen stijl. Schreef ze in haar eerste bundel *Klein voorspel* (1949) nog vooral rijmende gedichten en over haarzelf in de derde persoon, in haar derde bundel *Tegen de wind* in (1962) had ze het rijm losgelaten en sprak ze consequent over ik. De schrijver J.J. Voskuil stelde een bloemlezing⁴ uit haar werk samen en prees vooral haar karige, directe en heldere woordkeus: *Lachen, praten, overmoedig / denken dat het zo wel gaat. / Merken dat men zich vergist / ook hierin. Heel het treiterend bedrijf / van deze dag en alle volgende / in vier woorden samengebald: iemand is niet gekomen.*

Hanny Michaelis was een bijzondere vrouw, zo kun je opmaken uit haar eigen dagboeken en reacties van anderen op haar overlijden. Ze was dwars en eigenwijs. Ze ging op het Vossius al het conflict aan met docenten met NSB-voorkeuren, en ook tijdens haar onderduik raakte ze regelmatig verzeild in ruzies met haar gastgezinnen. Tegelijkertijd was ze ook erg onzeker: ze lachte haar eigen werk vaak weg. Ze was daarentegen een groot dichteres, al vond ze zelf van niet. Waardering bleek uit de meerdere drukken van haar bundels. In 1967 ontving ze de Jan Campertprijs voor haar bundel *Onvoorzien* (1966). In 1995 kreeg ze voor haar oeuvre zowel de Sjoerd Leikerprijs als de Anna Bijns Prijs. Haar in 1996 verschenen *Verzamelde gedichten* beleefde in tien jaar tijd vijf drukken. Na haar 50^e publiceerde Hanny geen nieuwe bundel meer. Frida Vogels: “Je kunt veronderstellen dat Hanny Michaelis na haar vijftigste geen gedichten meer schreef omdat haar voornaamste inspiratiebron, de liefde, toen was opgedroogd. Maar ook dat ze, toen de liefde geen toevlucht meer bood, oog in oog stond met de ervaring die in de oorlogsjaren haar verdere leven, en haar poëzie, gebrandmerkt had: niet te mogen bestaan.”

27

AFDELING KUNSTZAKEN

Hanny Michaelis was, meer dan dichteres, een literator in ruime zin. Ze schreef ook essays en recensies en vertaalde jeugdboeken uit het Frans, Duits en Engels. Ze deed veel redactiewerk, onder andere als bureausecretaris bij het Nieuw Israëlietisch Weekblad. Later nam ze een baan voor halve dagen als beleidsmedewerker bij de afdeling Kunstzaken van de gemeente Amsterdam – de latere Kunstraad –, waar ze tot 1984 werkte. Verder was ze bestuurslid van de Vereniging voor Letterkundigen en vicevoorzitter van de Federatie voor Kunstenaars. Bovendien zat ze in talloze jury's van literaire prijzen. Ze hield daar veel contacten aan over en raakte bevriend met schrijvers als Henk Romein Meijer, Nop Maas en Frida Vogels.

Bij de afdeling Kunstzaken van de Gemeente Amsterdam groeide ze uit tot een zeer gewaardeerde kracht. Pitt Treumann benoemde in een anekdote⁵ haar bijzondere positie op het stadhuis: “De rel rond toneelgroep De Appel. Die had iets performanceachtigs gemaakt, met naakte mensen die in het openbaar de liefdesdaad tot cultureel hoogtepunt trachtten te maken. Een publicitaire en politieke rel volgde, Kamervragen, justitie, openbare orde ... De burgemeester

werd op zijn rol als handhaver van de openbare orde aangesproken. B&W besloten dat Hanny, als deskundig beleidsmedewerker Kunstzaken, poolshoogte zou nemen en persoonlijk verslag zou uitbrengen. Dat was op zichzelf al een unicum, dat een ambtenaar daartoe geroepen werd. Ze vond, en deelde dat ook mee, dat het maar gore viespeukerij was; ze gaf duidelijke, veelzeggende details. De heren waren geschokt. Burgemeester Samkalden, een beetje in de hoek gedrongen, vroeg of hij het in het belang van de openbare orde dan maar moest verbieden. Hanny barstte uit: of hij helemaal gék geworden was? Niets verbieden! En zo was het. Zij had een unieke positie op het stadhuis. Een positie die ook nooit meer herhaald is.”

Met burgemeesters Samkalden en Polak (r.) bij haar afscheid, 1983.

Met de tijd namen de demonen van het verleden bezit van haar: het schuldcomplex van de overlevende. Op latere leeftijd kon Michaelis vrijwel nergens anders meer over praten dan over haar jeugd en haar ouders. Maar daarover schrijven kon of wilde zij niet. In 2002, toen Hanny tachtig was, verschenen haar jeugdherinneringen, opgetekend door Nop Maas. Nadat ze in 2005 haar heup en schouder had gebroken, werd ze opgenomen in het Joodse verzorgingshuis Beth Shalom. Daar overleed ze op 11 juni 2007, op 84-jarige leeftijd. Daags na haar dood werd ze volgens de joodse rituelen begraven op de joodse begraafplaats van Muiderberg. Het gedicht dat Hanny Michaelis schreef over de villa op de Apollolaan eindigt zoals veel van haar gedichten met een mokerslag. Het veelbelovende ‘uitzicht’ van haar jeugd was vernietigd.

Drie jaar was ik ongeveer
 toen ik op een najaarsavond
 door het raam stond te kijken
 met mijn neus voor het eerst
 boven de vensterbank uit
 zodat ik toen pas ontdekte
 dat er een huis werd gebouwd
 tegenover het onze. Met grote
 beslistheid verkondigde ik:
 dat halen ze 's zomers weer weg.
 Mijn moeder die het ook niet helpen kon
 moest er om lachen. Tegen het einde van
 de tweede wereldoorlog toen mijn ouders
 al waren vergast, staken de Duitsers
 het huis in brand. Na de bevrijding
 werd het weer opgebouwd. Het staat er
 nog en ook ik droom nog herhaaldelijk
 van betonnen en bakstenen gebouwen
 die een veelbelovend uitzicht
 drastisch teniet doen.

(Voor wie haar bovenstaand gedicht zelf wil horen voorlezen, kijk [hier](https://www.youtube.com/watch?v=YTORjgWORTU) naar het interview van Hanneke Groenteman met Hanny Michaelis in De Plantage (1995), naar aanleiding van de ontvangst van de Anna Bijns Prijs voor haar oeuvre: <https://www.youtube.com/watch?v=YTORjgWORTU>)

Noten:

1. Michaelis, H. (2002). *Verst verleden. Jeugdherinneringen verteld aan Nop Maas*. Uitgeverij G.A. van Oorschot.
2. In 2016 en 2017 verschenen bij G.A. van Oorschot de na haar overlijden gevonden dagboeken: *Lenteloos voorjaar* en *De wereld waar ik buiten sta*. Onlangs verscheen een selectie hieruit: *Oorlogsdagboek 1940-1945*.
3. Vogel, F. (2007). *Tirade*. Jaargang 51, nr. 419 (juli 2007). In *Memoriam Hanny Michaelis*.
4. Michaelis, H. (2005). *Een keuze uit haar gedichten door J.J. Voskuil*. Uitgeverij G.A. van Oorschot.
5. Treumann, P. (2007). *Tirade*. Jaargang 51, nr. 419 (juli 2007). In *Memoriam Hanny Michaelis*.